

Armenia and Byzantium without Borders. Mobility, Interactions, Responses, eds. Emilio Bonfiglio, Claudia Rapp, *Armenian Texts and Studies* 7, Brill, Leiden-Boston 2023, ss. 344

Tom, będący przedmiotem niniejszego omówienia, to efekt prac realizowanych w ramach grantu Austrian Science Fund (FWF), przyznanego jeszcze w 2015 r., którego zadaniem było badanie *Wittgenstein Preis Moving Byzantium: Mobility, Microstructures and Personal Agency in Byzantium*. W jego ramach w kwietniu 2018 r. zorganizowana została konferencja *Armenia and Byzantium without Borders*. Przedsięwzięcie było kontynuowane i zaowocowało konferencją na Uniwersytecie Oksfordzkim w marcu 2019 r. pod hasłem *Armenia and Byzantium II: Perspectives on Cultural and Political Relations*. To właśnie artykuły będące pokłosiem tych dwóch wydarzeń stanowią główną część omawianej książki.

Warto również dodać, że odbyły się jeszcze dwa spotkania z tej samej serii – w Wiedniu we wrześniu 2021 r. (online z powodu pandemii) oraz w Oksfordzie w kwietniu 2023 r. Projekt będzie więc zapewne kontynuowany także w formie kolejnych monografii uzupełniających recenzowany tom. Struktura opracowania wydaje się dosyć przejrzysta. Główny tekst składa się z wprowadzenia Emilio Bonfiglio, który był koordynatorem „armeńskiej części” wspomnianego powyżej projektu oraz czterech części głównych, wśród których omówiono wymianę kulturową w zakresie literatury, mobilność ludności oraz interakcje związane z wymianą przedmiotów kultury materialnej, konfrontacje natury religijnej, jednocześnie zaś wzajemne wpływy w tym zakresie, a także zagadnienie płynnych granic etnicznych. Do książki dołączono też dosyć szczegółowo opracowane indeksy: słów greckich, które mają związek z Armenią i Armeńczykami oraz armeńską kulturą; manuskryptów, inskrypcji i pieczęci; źródeł; miejsc; osób, grup i ludów, terminów i tematyczny (całość od 309 do 344 s.), a także informacje na temat Autorów (s. XI-XIV) oraz informację od głównej realizatorki całego, wspomnianego powyżej projektu – Claudii Rapp.

Krótki wstęp (s. 1-12) Emilio Bonfiglio, wbrew tytułowi (*Restricted Access Introduction Armeno-Byzantine Studies in the 21st Century: Between Tradition and Turning Points*) nie zawiera omówienia współczesnej historiografii relacji bizantyńsko-armeńskich, ale streszczenie głównych tez poszczególnych rozdziałów opracowania, a także

fragment, w którym Autor i główny redaktor tomu wskazuje, że niniejsza książka jest jedynie pewną kontynuacją poszukiwań naukowych odnoszących się do związków armeńsko-bizantyńskich, które mają miejsce od ponad stu lat. Trudno zrozumieć natomiast dość długi fragment odnoszący się do związków samego Wiednia z Armenią i Armeńczykami, ale być może umieszczenie tej części wymagane było przez zasady grantu.

Część pierwszą otwiera artykuł Bernarda Coulie pt. *Armenian Translations from Greek Texts or the Inscription of Armenian Particularism in the Byzantine Commonwealth* (s. 15-38), gdzie zarysowano armeński ruch translatorski greckich tekstów na przykładzie wykorzystania dzieł Grzegorza z Nazjanzu. Jednocześnie Autor zaprezentował przeglądowe informacje na temat historii studiów armeńsko-bizantyńskich w X i XI w. Tekst należałoby więc po części traktować jako uzupełnienie wstępu (wydaje się, że te informacje powinny znaleźć się raczej w tamtym tekście). Tak czy inaczej główny temat podjęty przez Autora ma podwójne znaczenie – z jednej strony powszechność ruchu translatorskiego z greki na armeński ukazuje nam, jak istotne były wzajemne kontakty, z drugiej strony jednak analiza dokonywanych tłumaczeń (konkretnie – zmian), komentarzy do tekstu, pewnych szczególnych, niewielkich korekt ukazuje nam, jak ważne dla Armeńczyków było podtrzymywanie własnej tożsamości poprzez odróżnienie się od Greków.

W rozdziale drugim (*The Armenian Version of the τέχνη γραμματική: A Linguistically Uncomfortable Compromise*, s. 39-61) Robin Meyer kontynuuje wątki związane z korzystaniem w greckich wzorców i jednocześnie utrzymywaniem konkretnych, wyrażonych partykularyzmów przez Armeńczyków, tym razem w sferze samego języka i gramatyki, ale również opartych o analizę tłumaczenia z greki na armeński – *Sztuki gramatyki*, pochodzącego prawdopodobnie z V w. dzieła przypisywanego Dionizosowi Trakowi. Theo Maarten van Lint w trzecim tekście tej części (*Christianising Lay Commemoration of the Dead in 11th-Century Armenia: Grigor Pahlawuni Magistros' Funeral Lament for Sparapet Vahram Pahlawuni*, s. 62-124) zajął się fragmentem epistolograficznej spuścizny znanego armeńskiego literata z XI w. Grigora Pahlawuniego, konkretnie zaś jego panegiryku na cześć zmarłego w bitwie z muzułmanami wuja i jednocześnie sparapeta Vahrama Pahlawuniego, co zostało uznane za właściwie nowy gatunek literacki – chrześcijański lament pogrzebowy. Badacz przeanalizował w jaki sposób Grigor czerpał i adaptował do armeńskich warunków bizantyńskie doświadczenia i wzorce.

Tekst zatytułowany: *'The Hand That Once Wrote ...': The Journey of a Colophon Formula from Greek into Armenian* (s. 125-166), przygotowany przez Emmanuela Van Elverdinghe odnosi się do ciekawego problemu adaptacji greckiego powiedzenia znajdowanego w kolofonach manuskryptów (*Ręka, która kiedyś to pisała, gnije w grobie, ale pismo pozostanie do końca czasów*), który został zaadoptowany w Armenii i ostatecznie był tam bardziej popularny niż w cesarstwie. Dysponując ponad dwustoma

przykładami zastosowania Autor przedstawił ocenę przejrzanego materiału, poszukując odpowiedzi na pytanie, gdzie znajdował się łańcuch transmisji tegoż rozwiązania ze strony greckiej, wskazując ostatecznie na dwa miejsca – Kapadocję lub Cylicję, które jednocześnie uznaje za jedno z ważniejszych krain, któredy odbywała się wymiana interkulturalna pomiędzy cywilizacjami bizantyńską i armeńską.

Część druga rozpoczyna się od pracy Johannaes Presider-Kapellera pt. *‘Alī Ibn Yahyā Al-Armanī and the ‘Armenian Connection’ between Bosphorus, Tigris, and Nile in the Mid 9th Century* (s. 169-193). Wykorzystując postać ‘Alego ibn Jahji al-Armaniego, znanego wodza w służbie Abbasydów pomiędzy latami trzydziestymi a sześćdziesiątymi IX w., Autor wskazuje na możliwe reinterpretacje dotychczasowych źródeł, bezrefleksywnie łączących tego dowódcę z Armenią jako krajem pochodzenia, podważając też proste konstatacje dotyczące rzekomych „armeńskich sympatii” tej postaci. Jednak równocześnie niemiecki badacz, korzystając z tego przykładu, formułuje własne wnioski na temat mobilności elit pochodzenia armeńskiego, których przedstawiciele pojawiali się zarówno na dworach bizantyńskim, jak i kalifatu¹. W rozdziale szóstym David Zakarian (*King Vasil’s Holy Sign of War*, s. 194-212) przeprowadził coś w rodzaju śledztwa względem tajemniczych wzmianek w kilku kolofonach obecnych w armeńskich rękopisach w XIV-XV w. na temat relikwii nazywanej świętym znakiem wojennym króla Wasyła. W tekście zaproponowano prawdopodobne miejsce przechowywania tego przedmiotu (kompleks klasztorny Arcke w pobliżu Jeziora Wan w Wielkiej Armenii), jego charakter (przypuszczalnie krzyż wotywny), zaproponowano też do kogo mógł on należeć (do któregoś z cesarzy o imieniu Bazyli), a także jak trafił do Armenii (jako podarunek bizantyńskiego cesarza dla jednego z lokalnych władców). Artykuł Zakariana to interesujący przykład realizacji prac mających na celu odkrycie historii konkretnego przedmiotu, na którego temat pozostały jedynie nic w gruncie rzeczy nieznaczące wzmianki źródłowe.

Część trzecia książki rozpoczyna się od tekstu pt. *The Travels of a Liturgical Feast from the Holy Land: Feasting the Lord’s Transfiguration in Armenian, West Syrian, and Byzantine Christianity*, przygotowanego przez Marka Roosiena (s. 215-235), dzięki któremu możemy przekonać się, jak poszczególne kościoły wschodnie, syryjskie, bizantyński, ale także oczywiście armeński przysposabiały do swoich własnych tradycji (często ludowych) nowe inicjatywy liturgiczne dotyczące kolejnych świąt w kalendarzu kościelnym, proponowanych przez główne stolice apostołskie, w tym przypadku

---

¹ Por. uwagi odnoszące się do wcześniejszej epoki sformułowane np. przez Teresę Wolińską: *Armeńscy współpracownicy Justyniana Wielkiego. Część 1: Dezerterzy z armii perskiej w Bizancjum*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2002, t. 1, nr 2, s. 6-31; eadem, *Armeńscy współpracownicy Justyniana Wielkiego. Część 2: Wielka kariera eunucha Narsesa*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, t. 4, nr 1 (7), s. 29-50.

– Jeruzolimę². W drugim rozdziale tej części (*Old Issues in the New Regime: The Revival of Religious Controversies Between Byzantines and Armenians after the Fall of the Bagratid Kingdom*, s. 236-252) Karen Hamada omawia kontekst zaistnienia polemik pomiędzy przedstawicielami kościołów ortodoksyjnego (reprezentowanego przez Bizantyńczyków) i armeńskiego dotyczących wydarzeń sprzed ponad pół tysiąca lat, po okresie rządów Bagratydów, kiedy część armeńskich ziem trafiła pod władzę czy to bizantyńską, czy gruzińską, powodując wiele konkretnych problemów organizacyjnych, takich jak formalna podległość poszczególnych parafii, jurysdykcji, kalendarza itd. Jednocześnie Autorka skupiła się przede wszystkim na analizie dwóch traktatów polemicznych – antyarmeńskiego autorstwa bizantyńskiego teologa Niketasa Stethatosa oraz armeńskiego Anania Sanahneć'i.

Emilio Bonfiglio w pierwszym rozdziale czwartej części pracy, pt. *Representations of Armenia(s) and the Armenians in Late Antiquity: Theory and Praxis in the Writings of John Chrysostom* (s. 255-288) omówił odniesienia do Armenii i Armeńczyków w pismach Jana Chryzostoma. W wyniku tej analizy Autor zauważa m.in., że wizerunek Armenii uzależniony był od kwestii podległości Konstantynopolowi lub pozostawiona niezależnym. Mieszkańcy rzymskiej prowincji Armenia uznawani są za zwyczajnych obywateli cesarstwa, natomiast ludność Armenii pozostającej poza władzą cesarza przedstawiana była jako barbarzyńcy, a także poganie³. Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt i Gert Boersema w kolejnym, dziesiątym rozdziale (s. 289-299), zatytułowanym: *The Orthodox Monastery of the Virgin of Arayi: Evidence for Byzantine Ecclesiastical Policy in Greater Armenia (1045-1064)* omówili z kolei działania władz cesarskich na terenie Armenii w kontekście popierania konstantynopolitańskiej wersji ortodoksji przeciwko rodzimemu kościołowi armeńskiemu w XI w. *De facto* więc tekst ten nawiązuje

---

² Na temat wpływu patriarchatów zachodnich (Rzymu i Konstantynopola) na kościół armeński zob. przede wszystkim: K. Stopka, *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002.

³ Wydaje się to interesujący kierunek badań uzupełniający dotychczasową tematykę wizerunku obcych w pismach Jana Chryzostoma, w Polsce ograniczonej przede wszystkim do zagadnień żydowskich, por. np.: J. Iluk, *Żydowska politeja i Kościół w imperium rzymskim u schyłku antyku*, t. I (*Jana Chryzostoma, kapłana Antiochii mowy przeciwko judaizantom i Żydom*), Gdańsk 2006; idem, *Jan Chryzostom – adwersarz Żydów*, [w:] *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. Rocznice urodzin profesora Leszka Moszyńskiego*, red. K. Szcześniak, L. Moszyński, H. Wątróbska, Gdańsk 1998, s. 330-348; idem, *Jan Chryzostom przeciwko judaizmowi i judaizantom*, „Przegląd Religioznawczy” 2000, nr 197, s. 41-71; idem, *Jana Chryzostoma „Rozprawa o antiocheńskich judaizantach” – dotąd zwana „Drugą mową przeciwko Żydom”*, „Przegląd Religioznawczy” 2005, nr 217, s. 79-105; idem, *Judaizm i judaizanci w nauczaniu Jana Chryzostoma. Historia i legenda*, [w:] *Czasy Jana Chryzostoma i jego pasterska pedagogia*, red. N. Widok, Opole 2008, s. 267-288.

raczej do wątków podjętych we wspomnianych wyżej pracach Davida Zakariana oraz Karen Hamady.

Werner Seibt w trzecim rozdziale tej części i zarazem ostatnim całej monografii (pt. *Where to Search for Byzantine Arkion?*, s. 300-308) próbuje wyjaśnić, gdzie prawdopodobnie położony był Arkion, znany z kilku bizantyńskich pieczęci urzędniczych. Odrzucając obecną w literaturze identyfikację tej miejscowości z Arka, położoną niedaleko Meliteny, łączy Arkion z armeńskim okręgiem Hark/Hark' na północ od Taronu.

Poszczególne teksty zawarte w monografii to artykuły problemowe, w których badacze i badaczki zajęli się często kwestiami niezwykle szczegółowymi, uzupełniającymi z pewnością naszą wiedzę na pewnych polach analiz związków bizantyńsko-armeńskich, jednak niepozwalających na wysunięcie jakichkolwiek ogólnych wniosków odnoszących się do interesujących nas tutaj kwestii. Co więcej, przedstawiona tutaj książka dotyczy bardzo szerokiego zakresu chronologicznego, trudno więc uznać niektóre z przedstawionych wniosków za wiążące dla całości okresu dziejów, w których mieliśmy do czynienia z kontaktami armeńsko-bizantyńskimi. Warto moim zdaniem w tym miejscu przypomnieć, chociaż Autorzy publikacji nie wzięli ich pod uwagę, publikacje takich polskich naukowców, jak chociażby Krzysztof Stopka czy Teresa Wolińska, którzy wiele tekstów poświęcili tematyce związanej z treścią tej książki. Pierwszy z wymienionych opublikował swoją klasyczną pracę o relacjach pomiędzy kościołem armeńskim a zachodem także w języku angielskim, tym bardziej przykro, że nie została ona wzięta pod uwagę⁴. Niemniej dla osób zainteresowanych bardzo szczegółowymi i specyficznymi kwestiami artykuły zamieszczone w tym tomie będą z pewnością niezwykle pomocne, chociażby jako materiał porównawczy.

Bibliografia

Iluk J., *Jan Chryzostom – adwersarz Żydów*, [w:] *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. Rocznicę urodzin profesora Leszka Moszyńskiego*, red. K. Szcześniak, L. Moszyński, H. Wątróbska, Gdańsk 1998.

Iluk J., *Jan Chryzostom przeciwko judaizmowi i judaizantom*, „Przegląd Religioznawczy” 2000, nr 197.

Iluk J., *Jana Chryzostoma „Rozprawa o antiocheńskich judaizantach” – dotąd zwana „Drugą mową przeciwko Żydom”*, „Przegląd Religioznawczy” 2005, nr 217.

Iluk J., *Judaizm i judaizanci w nauczaniu Jana Chryzostoma. Historia i legenda*, [w:] *Czasy Jana Chryzostoma i jego pasterska pedagogia*, red. N. Widok, Opole 2008.

Iluk J., *Żydowska politeja i Kościół w imperium rzymskim u schyłku antyku*, t. I (*Jana Chryzostoma, kapłana Antiochii mowy przeciwko judaizantom i Żydom*), Gdańsk 2006.

---

⁴ *Armenia Christiana. Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th-15th Century)*, trans. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2017.

Stopka K., *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002.

Stopka K., *Armenia Christiana. Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th-15th Century)*, trans. T. Bałuk-Ulewiczowa, Kraków 2017.

Wolińska T., *Armeńscy współpracownicy Justyniana Wielkiego. Część 1: Dezerterzy z armii perskiej w Bizancjum*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2002, r. 1, nr 2.

Wolińska T., *Armeńscy współpracownicy Justyniana Wielkiego. Część 2: Wielka kariera eunucha Narsesa*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, r. 4, nr 1 (7).

Błażej Cecota
ORCID 0000-0002-4746-0325
Akademia Piotrkowska
e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl